

Супастаўленне звестак з розных гістарычных крыніц, уважлівы разгляд іх схіляюць да меркаванняў, што, нягледзячы на легендарнасць захаваўшагася да нашых часоў паведамлення Густынскага і Цвярскага летапісаў аб затворніцтве ў манастыры знакамітай Рагнеды-Анастасіі, яно мае пад сабой пэўны грунт, сведчыць аб прыняцці полацкай князёўнай веры Хрыстовай, далучэнні яе да святой праваслаўнай царквы, з якой непарыўна звязана пашырэнне пісьменства, а значыць, асветніцтва на нашай зямлі.

Штыхаў Г.В., *докт.гіст.навук,
Інстытут гісторыі
НАН Беларусі*

СЛАВЯНСКАЕ ПІСЬМЕНСТВА Ў ПОЛАЦКУ (КАНЕЦ X—XIII стст.)

Для вывучэння пачаткаў славянскага пісьменства на тэрыторыі Беларусі важнае значэнне мае даследаванне старажытнага пісьменства ў Полацку, бо гэта самы старажытны горад нашай Бацькаўшчыны, якому сёлета спаўняецца 1135 гадоў (адлічваючы ад 862 г.). Зразумела, плённым будзе вывучэнне пастаўленага пытання ў кантэксце з’яўлення і распаўсюджвання пісьменства ва ўсім славянскім свеце. І тут мы шчыльна павінны судакрануцца з дзейнасцю знакамітых славянскіх асветнікаў Кірыла і Мяфодзія.

Мова, на якую Кірыл і Мяфодзій перакладалі кнігі з грэчаскай мовы, у навуцы дагэтуль не мае адзінай назвы. Адно лінгвісты называюць гэтую мову старацаркоўнаславянскай, другія — старабалгарскай, трэція — стараславянскай. Больш прымальнай з’яўляецца назва “стараславянская мова”, бо яна ўключае паняцце першай літаратурнай мовы славян і сведчыць пра лінгвістычнае значэнне гэтай мовы для вывучэння гісторыі славянскіх моў [Ёлкіна, 1960].

У навуцы добра вядома, што стараславянскія помнікі напісаны дзвюма азбукамі — глаголіцай і кірыліцай. Узораў пісьма, выкананых глаголіцай, у Беларусі не выяўлена. Помнікі, якія да нас дайшлі, напісаны кірыліцай.

Кірыліца ўяўляе складаную і творчую перапрацоўку грэчаскай (візантыйскай) азбукі. З усіх 43 літар кірыліцы ў візантыйскім алфавіце 19 літар адсутнічалі, і яны былі ўключаны ў кірылаўскую азбуку з улікам асобнага гукавога складу стараславянскай мовы. У выніку дасканалы ўлік фанетычнага складу стараславянскай мовы кірылічны алфавіт меў усе літары, неабходныя для правільнай перадачы гэтай мовы [Істрын, 1963]. Прыдатны быў кірылічны алфавіт і для дакладнай перадачы мовы ўсходніх славян, дыялекты якой ужо ў IX—X стст. некалькі адрозніваліся ў фанетычных адносінах ад стараславянскай мовы. Адпаведнасць кірылічнага алфавіта мовам усходніх славян (рускай, украінскай, беларускай) пацвярджаецца тым, што за тысячу гадоў у гэты алфавіт спатрэбілася ўвесці толькі некалькі новых літар (й, ё, ў).

Пісьмовая традыцыя Полацкай зямлі ў X—XIII стст. развівалася, дзякуючы агульнакультурнаму ўздзеянню Візантыі і Балгарыі. Ужо ў канцы X ст. у Полацку існавала пісьменства, у якім выкарыстоўвалася кірыліца. Доказам гэтаму служыць пячатка полацкага князя Ізяслава (памёр у 1001 г.). Гэтая була (свінцовая пячатка) прывешвалася на раменьчыку да пісьмовага дакумента, напісанага на пергаменце. Знойдзена яна пры археалагічных раскопках у Ноўгарадзе (1953 г.). Полацкі князь Ізяслаў накіраваў у Ноўгарад нейкую грамату, змацаваную гэтай пячаткай. На вонкавым баку булы — выява знака Рурыкавічаў і навокал знака надпіс кірылічнымі літарамі “Ізас/лав/ос” — грэчаскае гучанне імя Ізяслаў [Янін, 1970].

Полацкая пячатка вядомая як першы па старажытнасці ўзор славянскага пісьменства пасля гнёздаўскай знаходкі. У Гнёздаве, каля Смаленска, у 1949 г. знойдзена амфара з выдрапаным на ёй не зусім зразумелым кірылічным надпісам “горушна” (гарчыца) ці “гарухша” (імя), які адносяць да

сярэдзіны X ст. Але такое датаванне недастаткова аргументавана. У гнёздаўскім кургане было выяўлена 5 арабскіх дырхемаў. Найбольш позні з іх выбіты ў 907—908 гг. [Аўдусін, 1977]. Час “вандравання” дырхемаў, пакуль яны дасягнулі Верхняга Падняпроўя з мусульманскага Усходу, мог склацца да 100 гадоў, як звычайна лічаць нумізматы. Таму трэба гаварыць пра больш шырокую дату ўзвядзення гэтага кургана — другая палова X ст. Не выключана, што надпіс на амфары балгарскага паходжання.

Вядомыя іншыя раннія надпісы на пячатках з Полацка. На пячатцы Еўфрасіні Полацкай зроблены надпіс кірылічнымі літарамі: “Господі, помози рабе своеи Евфросини нарицаемой”. На другім баку пячаткі выява шматфігурнай кампазіцыі Прэабражэння з рэшткамі грэчаскага надпісу МΕΤΑ (ΜΟΡ) Φ (Ο) Σ (ΙΣ), як яго вызначае В.Л.Янін [Янін, 1970].

Пры рэстаўрацыйных работах у Полацкай Сафіі выяўлены надпіс на плінфе — цэгле, якая выкарыстоўвалася для муравання сцен у 50-я гады XI ст. Будавалі Полацкую Сафію, як Кіеўскую і Наўгародскую, візантыйскія дойліды, але ў прыгатаванні цэглы і іншых работах удзельнічалі мясцовыя майстры. На адной цагліне па сырой гліне быў зроблены надпіс. У надпісе прысутнічаюць два знакі, якія з’яўляюцца літарамі-лічбамі: “Ч” пад цітлам азначае 90 і “фіта”, якая мае лічбавое значэнне 9. Без названых лічбаў надпіс чытаецца “а явно”. Надпіс, несумненна, славянскі, зроблены ён кірылічнымі літарамі, а мог быць і грэчаскі. Справа ідзе аб колькасці плінфаў. На 99 цагліне зроблены надпіс-метка, г.зн. наступная — сотая. Надпіс мае будаўнічы характар [Штыхаў, 1978].

Знойдзены яшчэ другі надпіс XI ст. у Сафійскім саборы ў Полацку. На вялікім плоскім камяні ў падмурку выдрапаны імёны людзей, якія будавалі сабор: “Давидъ, Тоума, Микоула”, а таксама “Петъръ, Воришь” [Булкін, Раждзественская, 1984].

Вывучыўшы надпісы на чатырох камянях у рэчышчы Заходняй Дзвіны, вучоныя прыйшлі да згоды, што яны былі зроблены па загаду полацкага князя Барыса (памёр у 1129 г.).

Яго прыкладу пазней наследаваў сын Рагвалод-Васіль. У 1171 годзе ён загадаў высечы крыж і надпіс на велізарным камяні вышынёй каля трох метраў. Гэтыя помнікі добра вядомы ў навуцы [Рыбакоў, 1964].

У надпісе на сцяне Сафійскага сабора ў Кіеве: “Воинегъ писалъ Журяговиць полоцянинъ”, — вызначана месца жыхарства яе аўтара — Полацк і адчуваюцца прыметы мясцовага дыялекту (Высоцкі, 1966). Да полацкага пісьменства адносіцца доўгі надпіс, які зроблены на пласцінах крыжа Еўфрасінні Полацкай. Тут паведамляецца год падаравання крыжа Еўфрасінняй Спаскай царкве (6669-ы, ці 1161-ы па нашым злічэнні), кошт матэрыялу (100 грыўняў) і працы (40 грыўняў). У другой частцы надпісу запісаны праклён таму, хто знясе крыж са Спаскай царквы. Унізе змешчаны дробны надпіс з імем майстра: “Г(оспод)и помози рабоу своемоу Лазорю нареченому Богыши съделавшемоу крьсть сии цркви святаго Спаса и Офросиньи” [Аляксеєў, 1966].

У распаўсюджванні пісьменства сярод славянскіх народаў вельмі істотную ролю адыграла сярэднявечная Балгарыя. З прыняццем хрысціянства ў Кіеве (988 г.), а затым у іншых гарадах усходніх славян, у тым ліку ў Полацку, з’явіліся кнігі, якія былі складзены на стараславянскай мове. На гэтай мове, а фактычна на яе македонска-балгарскай аснове ў IX—X стст. развілася літаратура, спачатку выключна царкоўная. Вось тады, у канцы X ст., славянскае пісьменства трапіла ў Полацк.

Даследчыкі ў пачатку XX стагоддзя прыйшлі да высновы, што шляхам паступовага пераўтварэння царкоўнаславянскай мовы ў выніку яе абрусення ўзнікла старажытнаруская літаратурная мова пры выкарыстанні літар царкоўнаславянскай (старабалгарскай) мовы. Заснавальнік беларускай філалогіі Я.Ф.Карскі пісаў: “Первая письменность на Руси явилась вместе с принятием христианства в X веке. Так как языком богослужебных книг был язык церковнославянский, зашедший к нам от болгар, то естественно, что он лег в основу русского литературного языка... К XIV веку на народной основе уже

выработался довольно сильный, с своеобразными русскими особенностями, литературный язык” [Карскі, 1912].

Буйнейшы спецыяліст у галіне рускага мовазнаўства А.А.Шахматаў у шэрагу сваіх прац выказаў і абгрунтаваў думку аб тым, што “руская” літаратурная мова па сваім паходжанні не руская, што яна ўзнікла на базе царкоўнаславянскай кніжнай мовы і з’яўляецца ў першааснове сваёй мовай старабалгарскай. На рускай глебе ў выніку гістарычнага развіцця гэтая мова падверглася “русіфікацыі”, іншымі словамі, ператварэнню ў літаратурную мову пад уздзеяннем мовы “рускага народа”. А.А.Шахматаў пісаў: “... по своему происхождению русский литературный язык — это перенесенный на русскую почву церковнославянский (по происхождению своему древнеболгарский) язык, в течение веков сближавшийся с живым народным языком и постепенно утрачивавший свое иноземное обличье” [Шахматаў, 1941].

Сучасныя вучоныя даказваюць, што ў Кіеўскай Русі былі дзве пісьмовыя літаратурныя мовы: першая стараславянская (царкоўнаславянская), другая — старажытнаруская [Гаршкоў, 1987]. Аднак прымет, паводле якіх гэтыя мовы адрозніваюцца паміж сабой, адзначаюць настолькі мала, што беларускі даследчык І.Ласкоў прапанаваў наступны пасаж: “Старажытнаруская мовы ніколі не існавала, ні пісьмовай, ні гутарковай. Былі гаворкі палянаў, драўлянаў, крывічоў і г.д. А тое, што нам засталася ад Кіеўскай Русі на паперы, напісана на царкоўнаславянскай, мове Бібліі” [Ласкоў, 1994].

Каштоўным помнікам сярэднявечнай літаратуры Полацка з’яўляецца “Повесть жития” асветніцы найпадобнейшай Еўфрасінні (каля 1104—1167 гг.). У ім даецца паслядоўнае апісанне жыцця святой: “како родися”, “въспитася”, “възрасте”, што звычайна для падобных літаратурных твораў у іх кананічнай форме выкладання. Аўтар жыцця быў знаёмы з жыццём Еўфрасінні Александрыйскай (V ст.) і ў значнай ступені наслідаваў яму. Жыццё Еўфрасінні Александрыйскай наслідавала і князёўна Прадслава (у манастве Еўфрасіння) з Полацка.

Яго прыкладу пазней наследаваў сын Рагвалод-Васіль. У 1171 годзе ён загадаў высечы крыж і надпіс на велізарным камяні вышыняй каля трох метраў. Гэтыя помнікі добра вядомы ў навуцы [Рыбакоў, 1964].

У надпісе на сцяне Сафійскага сабора ў Кіеве: “Воинегъ писалъ Журяговиць полоцянинъ”, — вызначана месца жыхарства яе аўтара — Полацк і адчуваюцца прыметы мясцовага дыялекту (Высоцкі, 1966). Да полацкага пісьменства адносіцца доўгі надпіс, які зроблены на пласцінах крыжа Еўфрасінні Полацкай. Тут паведамляецца год падаравання крыжа Еўфрасінняй Спаскай царкве (6669-ы, ці 1161-ы па нашым злічэнні), кошт матэрыялу (100 грыўняў) і працы (40 грыўняў). У другой частцы надпісу запісаны праклён таму, хто знясе крыж са Спаскай царквы. Унізе змешчаны дробны надпіс з імем майстра: “Г(оспод)и помози рабоу своему Лазорю нареченому Богыши съделавшемоу крсть сии цркви святаго Спаса и Офросиньи” [Аляксееў, 1966].

У распаўсюджванні пісьменства сярод славянскіх народаў вельмі істотную ролю адыграла сярэднявечная Балгарыя. З прыняццем хрысціянства ў Кіеве (988 г.), а затым у іншых гарадах усходніх славян, у тым ліку ў Полацку, з’явіліся кнігі, якія былі складзены на стараславянскай мове. На гэтай мове, а фактычна на яе македонска-балгарскай аснове ў IX—X стст. развілася літаратура, спачатку выключна царкоўная. Вось тады, у канцы X ст., славянскае пісьменства трапіла ў Полацк.

Даследчыкі ў пачатку XX стагоддзя прыйшлі да высновы, што шляхам паступовага пераўтварэння царкоўнаславянскай мовы ў выніку яе абрусення ўзнікла старажытнаруская літаратурная мова пры выкарыстанні літар царкоўнаславянскай (старабалгарскай) мовы. Заснавальнік беларускай філалогіі Я.Ф.Карскі пісаў: “Первая письменность на Руси явилась вместе с принятием христианства в X веке. Так как языком богослужебных книг был язык церковнославянский, зашедший к нам от болгар, то естественно, что он лег в основу русского литературного языка... К XIV веку на народной основе уже

выработался довольно сильный, с своеобразными русскими особенностями, литературный язык” [Карскі, 1912].

Буйнейшы спецыяліст у галіне рускага мовазнаўства А.А.Шахматаў у шэрагу сваіх прац выказаў і абгрунтаваў думку аб тым, што “руская” літаратурная мова па сваім паходжанні не руская, што яна ўзнікла на базе царкоўнаславянскай кніжнай мовы і з’яўляецца ў першааснове сваёй мовай старабалгарскай. На рускай глебе ў выніку гістарычнага развіцця гэтая мова падверглася “русіфікацыі”, іншымі словамі, ператварэнню ў літаратурную мову пад уздзеяннем мовы “рускага народа”. А.А.Шахматаў пісаў: “... по своему происхождению русский литературный язык — это перенесенный на русскую почву церковнославянский (по происхождению своему древнеболгарский) язык, в течение веков сближавшийся с живым народным языком и постепенно утрачивавший свое иноземное обличье” [Шахматаў, 1941].

Сучасныя вучоныя даказваюць, што ў Кіеўскай Русі былі дзве пісьмовыя літаратурныя мовы: першая стараславянская (царкоўнаславянская), другая — старажытнаруская [Гаршкоў, 1987]. Аднак прымет, паводле якіх гэтыя мовы адрозніваюцца паміж сабой, адзначаюць настолькі мала, што беларускі даследчык І.Ласкоў прапанаваў наступны пасаж: “Старажытнаруская мовы ніколі не існавала, ні пісьмовай, ні гутарковай. Былі гаворкі палянаў, драўлянаў, крывічоў і г.д. А тое, што нам засталася ад Кіеўскай Русі на паперы, напісана на царкоўнаславянскай, мове Бібліі” [Ласкоў, 1994].

Капштоўным помнікам сярэднявечнай літаратуры Полацка з’яўляецца “Повесть жития” асветніцы найпадобнейшай Еўфрасінні (каля 1104—1167 гг.). У ім даецца паслядоўнае апісанне жыцця святой: “како родися”, “въспитася”, “възрасте”, што звычайна для падобных літаратурных твораў у іх кананічнай форме выкладання. Аўтар жыцця быў знаёмы з жыццём Еўфрасінні Александрыйскай (V ст.) і ў значнай ступені наслідаваў яму. Жыццё Еўфрасінні Александрыйскай наслідавала і князёўна Прадслава (у манастве Еўфрасіння) з Полацка.

Верагодна, князь Георгій запрасіў для выхавання дачкі настаўніка-святара ці мніха, які абучыў князеўну грамаце і Свяшчэннаму Пісанню. У Прадславы з’явілася патрэба “начат книги писати своима рукама”. У створаным Еўфрасінняй манастыры яна заснавала школу, дзе навучала дзяўчынак грамаце. Тут існавала бібліятэка, утвораная з кніг, прынесеных з Сафійскага сабора.

Жыццё Еўфрасінні Полацкай напісана на стараславянскай мове, відаць, манахам полацкага мужчынскага манастыра ў канцы XII ці пачатку XIII ст. Прынамсі ў канцы XII ст. была створана служба святой Еўфрасінні, сціхіра з якой добра захавалася [Кніга жыццй, 1994]. Стараславянская мова з’явілася для аўтара “Жыцця” невычарпальнай крыніцай гатовага лексіка-фразеалагічнага матэрыялу, асобных сінтаксічных канструкцый, а таксама іншых стылістычных сродкаў асабліва ў выпадках, калі неабходна было надаць апісанню адценне ўзнёсласці, урачыстасці: “не заморить Господь гладом душа праведных”, “се собрах вы, яко кокош под креле свои”, “учаша сестры своя... а множае разумети”, “епископа сушаго тогда, нарицаемого Илью”, “блажени людие, живушии во граде том” і інш.

У адносна больш раннім спісе “Жыцця” тройчы выкарыстаны тэрмін “боляры”, які вызначаў прадстаўнікоў вышэйшага слоя значі — баяр. Гэты тэрмін у форме “болярин” характэрны для больш даўняй літаратуры. Але “Жыццё Еўфрасінні Полацкай” дайшло да нашага часу ў пераробках XVI—XVII стст. (усяго больш за 100 спісаў), у значнай ступені русіфікаваных.

У заключэнне хочацца адзначыць, што літаратурнай мовай у раннім сярэднявеччы валодалі нямногія адукаваныя людзі. На ёй простае насельніцтва не размаўляла. На тэрыторыі Беларусі ў IX—XIII стст. у кожнай этнічнай супольнасці — дрыгавічоў, радзімічаў, крывічоў-палачан, на аснове якіх сфарміраваліся беларусы,— існавалі свае ўласціvasці мовы, племянныя дыялекты, свая гутарковая мова.